

NIEMATERIALNE WARTOŚCI KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH

Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 15

Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2011

Paweł KASPRZYK

Śląskie Środowiskowe Studium Doktoranckie

Katowice, Polska

e-mail: pakas18@wp.pl

ELEMENTY KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWSTAŁE W WYNIKU EKSPLOATACJI SKAŁ WAPIENNYCH

ELEMENTS OF CULTURAL LANDSCAPES ARISED IN MINING OF MINERAL RAW MATERIALS

Słowa kluczowe: wapno, wapień, przemysł wapienniczy, krajobraz kulturowy, niematerialne elementy krajobraz

Key words: *lime, limestone, lime industry, cultural landscape, non-material landscape elements*

Streszczenie Eksploatacja surowców mineralnych wywołuje przekształcenie wielu elementów krajobrazu. Długoletnia, a nierzadko wielowiekowa, działalność górnicza wiąże się również z pozostawieniem śladów tej działalności w wymiarze niematerialnym. Pozostają nazwy topograficzne, nazwy ulic, dzielnic, herby, a nawet obyczaje. Ważnym elementem krajobrazu, utrwalonym w ludzkiej pamięci lub na kartach opracowań drukowanych, jest historia tej działalności, stanowiąca często istotną wartość dla społeczności lokalnej, a niejednokrotnie dla społeczeństw większych regionów.

W przedstawionym artykule zostanie poruszony ten temat na przykładzie przemysłu związanego z eksploatacją skał wapiennych. Materiał ten odegrał w rozwoju naszej cywilizacji znaczącą rolę. Był i jest eksploatowany i przerabiany na przestrzeni wieków. Niejednokrotnie nie zauważamy i nie doceniamy zapisów tej działalności w krajobrazie niematerialnym. Zamiarem autora jest pokazanie tego bogactwa kulturowego.

Abstract *Mining of mineral raw materials causes the landscaping transformation in many aspect. The many years and not rarely many of centuries of mining works lives also traces in immaterial dimension. There remain topographical names, names of streets and districts, crests, and even customs. An important element of landscape, which is recorded in people memory or in printed form, is history of this activities, very important factor for local society, and repeatedly for society of bigger regions.*

In presented paper the topic will be discussed on the base of industry for mining and processing of limestone. This row material has played an important role in development of our civilization. It was and is used during centuries. Many times we do not note and do not appreciate the signs of this works in immaterial landscape. It is intention of the author is showing of this cultural richness.

WPROWADZENIE

Do surowców wapiennych zaliczamy skały wapienne pochodzące z niemal wszystkich okresów geologicznych: od prekambriu do trzeciorzędu, opoki, margle, kredę pisząca, gezy kredowe i trzeciorzędowe, kredę jeziorną i gytę wapienną (Wy-rwicka, 1987). Zasoby te były wykorzystywane przez człowieka od najdawniejszych czasów, początkowo w sposób bierny, kiedy to jaskinie krasowe stanowiły dla niego schronienie (Gemrich, Lachovský, Táborský, 1998). Z czasem zaczęto stosować su-rowce wapienne do produkcji narzędzi, czego dowodzą znaleziska pochodzące z przed 800 000 lat (Mannion, 2001), a następnie nauczono się z nich wytwarzać wapno: najstarsze znane ślady zastosowania wapna datowane są na 12 000 lat p.n.e. i pochodzą z południowej Turcji (Kasig, Weiskorn, 1992). Zastosowanie wapienia i wapna jest od wieków bardzo szerokie i znaczące dla rozwoju naszej cywilizacji: Gemrich, Lachovský, Táborský (1998) zaliczają wapno do pięciu najważniejszych wyrobów jakie człowiek wynalazł i używa do dnia dzisiejszego.

Bardzo długa działalność człowieka, związana z eksploatacją surowców wapien-nych, pozostawiła w krajobrazie wiele znaczących śladów. Należą do ich elementy materialne, takie jak: wyrobiska, hałdy, dawne piece do wypału wapna, stanowiące niejednokrotnie bardzo ważne składniki krajobrazu kulturowego (Hibszer, Hibszer, 2002; Kasprzyk, 2007). Obok nich, a często jako jedyne pamiątki omawianej działal-ności, funkcjonują niematerialne elementy krajobrazu: nazwy, symbole, treść histo-ryczna odnosząca się do zagadnień społeczno-gospodarczych, czy rodowodu miejsca związanego z działalnością dawnych firm rzemieślniczych i przemysłowych. Ele-menty te mają duże znaczenie w określaniu specyfiki danego miejsca, jego tożsamo-ści, zagadnień ważnych z punktu widzenia określania wartości i priorytetów przy planowaniu i kształtowaniu krajobrazu (Dąbrowska-Budziło, 2001).

WYKORZYSTANIE SUROWCÓW WAPIENNYCH UTRWALONE W NAZWACH I SYMBOLACH

Występowanie skał wapiennych i ich eksploatacja znalazły odbicie w nazwach regionalnych, nazwach miejscowości i nazwach ulic. Jako przykłady można tu przy-toczyć takie nazwy jak: Białe Zagłębie (nazwa zwyczajowa przemysłowego regionu kielecko-chęcinskiego), wsie o nazwach Wapiennik, Wapienno, Piece, Pieczyska, uli-ca Wapiennikowa w Kielcach - fot. 1 (Nita, Myga-Piątek, 2006; Wykaz..., 1980-1982; Kopertowska, 1994; Słownik..., 1887). Niektóre z tych nazw mają specyficzną wymo-wę i treść.

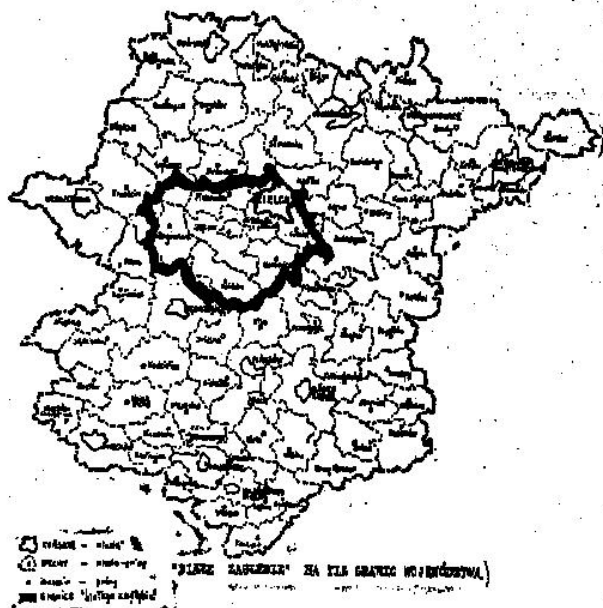

Fot. 1. Szyld z nazwą ulicy w Kielcach
(fot. P. Kasprzyk).

Photo 1. Signtable with the name of the street
in Kielce (photo by P. Kasprzyk).

Monografia „białego zagłębia“ (1)

GRANICE

Ryc. 1. Białe Zagłębie w woj. Świętokrzyskim.
Źródło: Skrzypek, Kosik, 1976.

Fig. 1. Białe Zagłębie (White Basin) in the prov-
ince. Świętokrzyskie. Source: Skrzypek, Kosik, 1976.

Do takich niewątpliwie należy nazwa Białe Zagłębie, odnosząca się do regionu w okolicach Kielc (ryc. 1), w którym występuje znaczne nagromadzenie przemysłu związanego z eksploatacją surowców wapiennych. Są to cementownie, zakłady wapiennicze, zakłady produkcji kamieni budowlanych i kruszyw (Kosik, Malczak, 1998). Nazwa ta wywodzi się od specyficznego zanieczyszczenia powietrza - białego pyłu i dymów - charakterystycznych dla zakładów przerabiających skały wapienne.

Powstała w latach 1967-1971 i największą popularnością cieszyła się w dekadzie E. Gierka, prawdopodobnie dla podkreślenia postępu industrializacji kraju (Skrzypek, Kosik, 1976; Kosik, Malczak, 1998). Z czasem określenie to straciło swoją "dumną" treść i wraz z rozwojem świadomości ekologicznej bardziej kojarzy się z zagrożeniem środowiska: Białym Zagłębiem nazywa się obszar ekologicznego zagrożenia (Pyłka-Gutowska, 2000). Taka ewolucja dodatkowego znaczenia nazwy regionalnej jest warta odnotowania, ponieważ odzwierciedla przemiany zarówno polityczne, jak postęp w rozwoju świadomości społecznej.

Do ciekawych przypadków należy zaliczyć miejscowość Wapienno, położoną w gminie Barcin, w województwie kujawsko -

pomorskim. Nazwa Wapienno pojawiła się w latach 70. XIX w., jako nazwa tutejszego kamieniołomu wapienia (Jentzsch, 1877) i z czasem przeszła na wieś, która powstała w jego pobliżu. Założycielem kamieniołomu był niemiecki Żyd Michael Levy.

Faktem, który warto zauważyć jest przyjęcie polskiej nazwy dla nowego obiektu przemysłowego, wybudowanego przez kupca obcej narodowości i religii, na ziemi już od ponad 100 lat wcielonej do państwa pruskiego. Jest to wyraźne odzwierciedlenie ówczesnych stosunków polityczno-społecznych tej części Polski. Ciekawe są również dalsze losy wsi i związanej z nią nazwy. Wieś, która powstała w związku z eksploatacją wapieni zniknęła z czasem w wyniku postępu tej eksploatacji: tereny, na których leżała były niezbędne do poszerzenia kopalni odkrywkowej, ekspandującej w związku z wybudowaną w pobliżu, w latach 70. XX w., cementownią (Gapiński, 2002). Dzisiaj nazwa Wapienno występuje nadal, ale już bez mieszkańców - są to tereny przemysłowe i rolne. W dziejach wsi, a jeszcze bardziej w pozostałej po niej nazwie, odbijają się przemiany społeczno-gospodarcze wywołane postępującym uprzemysłowieniem i zmiany krajobrazu związane z wykorzystaniem bogactw naturalnych.

Wartą omówienia jest nazwa wsi Piece, zlokalizowanej w gminie Kaliska, w województwie pomorskim. Nazwa wsi wywodzi się od pieców wapienniczych, w których wypalano wapno z marglu (kredy) jeziornego (Słownik..., 1887; Ellwart, 2009). Nazwa jest praktycznie jedyną pamiątką tej działalności, nie zawsze znanej przez mieszkańców. Na niektórych polach znaleźć można wapniste kamienie, wypalone, bo otoczone szklivem bezbarwnym, niekiedy zielonkawym, lub o odcieniu niebieskim. Są to wyraźne ślady wypalania wapna, w postaci odpadów zawierających zbyt dużo krzemu i przez to zeszkliwionych i niedopalonych.

Mieszkańcy pytani o pochodzenie tych źródeł nie kojarzą ich z tą ważną dla dawnych mieszkańców działalnością i raczej frapują ich, jako przedmioty tajemnicze (na podstawie obserwacji i wywiadów autora). Przypadek ten ukazuje jak ważne jest badanie i zachowanie nazwy miejscowej, i jak wiele jest do zrobienia w zakresie promocji wiedzy o miejscach, w których żyjemy.

Wykorzystanie surowców wapiennych znajduje również odbicie w symbolach, takich jak herby miejscowości. Polskim przykładem jest herb Gogolina, na którym znajduje się rysunek pieca wapienniczego, charakterystycznego w przeszłości dla tego terenu - ryc. 2.

W Gogolinie już nikt nie prowadzi wypału wapna, ale dawniej była to bardzo ważna dla tego miasta i okolicy gałąź przemysłu (Wikipedia 2010a).

Ryc. 2. Herb Gogolina z wizerunkiem pieca wapienniczego.

Źródło: Wikipedia 2010a.

Fig. 2. Crest of Gogolin with the image of the lime kiln. *Source: Wikipedia 2010a.*

Podobne odniesienia znajdziemy zagranicą, przykładowo niemiecka miejscowość Kalkofen (pol.: piec wapienny), czy czeska Lažánky szczycą się swoją wapienniczą przeszłością, poprzez wizerunek pieca wapienniczego w herbie (Wikipedia 2010b, 2010c).

ZWYCZAJE ZWIĄZANE W EKSPLOATACJĄ SUROWCÓW WAPIENNYCH

W tej dziedzinie nie zachowało się zbyt wiele do dzisiejszych czasów. Najbarwniejszy przykład znajdujemy w niemieckim Warburgu. Tradycyjne święto o nazwie Kälkenfest (pol. wapnowanie) odbywa się corocznie, nawiązując do działalności staromiejskiego cechu garbarzy, wykorzystujących wapno do garbowania skór zwierzęcych. Surowiec do tego pochodził z pobliskich odkrywek kamienia wapiennego. Dzisiaj o procesie tym i wykorzystywanych w nim surowcach wiemy dzięki nazwie miejskiego festynu.

Do wykorzystania surowca wapiennego, jako ważnego elementu innego procesu produkcyjnego, nawiązuje symboliczne rozpalenie pieca wapienniczego na początku kampanii cukrowniczej. Przykład takiego obyczaju znajdujemy z uroczystości rozpoczęcia kampanii w cukrowni Ropczyce (Rogoszewski, 2004), podczas której rozpalenie pieca wykonują oficjele tej specyficznej imprezy - fot. 2.

Fot. 2. Uroczyste rozpalenie pieca wapienniczego na rozpoczęcie kampanii cukrowniczej w cukrowni Ropczyce (fot. J. Rogoszewski, 2004).

Photo 2. The ceremonial setting of fire to the lime kiln as a launching of sugar campaign in the sugar plant Ropczyce (photo by J. Rogoszewski, 2004).

SUROWCE WAPIENNE A HISTORIA MIEJSCA

Wydobycie i przeróbka surowców wapiennych miała duże znaczenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego niektórych miejscowości. Wśród nich na uwagę zasługuje dolnośląskie miasto Wojciszów, położone na obszarze występowania znacznych złóż metamorficznych wapieni krystalicznych z okresu kambryjskiego. Wykorzystanie tego naturalnego bogactwa ma bardzo rozległą historię i wywarło decydujący wpływ na rozwój i społeczeństwo miasta. Jego dzieje są wymownym przykładem powiązania miejscowości z określoną dziedziną przemysłu oraz wartości i roli jego historii w analizie składników krajobrazowych i planach rozwojowych.

Pierwsze ślady wykorzystania wapiennych zasobów tej ziemi sięgają epoki paleolitu - w jaskini na górze Połom odnaleziono ślady pobytu człowieka z tej epoki. Kolejne świadectwa pochodzą dopiero ze średniowiecza: K.H. Burkert (1988) nawiązuje do budowy kościołów w Wojcieszowie i okolicy w XIII w., przy zastosowaniu zaprawy wapiennej. W kolejnych wiekach wojcieszowski wapień, który w niektórych partiach złoży posiada właściwości dekoracyjnego marmuru, znalazł uznanie Fryderyka Wielkiego, który w roku 1771 polecił zastosować tutejszy marmur do zdobienia wnętrza Nowego Pałacu w Poczdamie. Od wieku XIX rozpoczyna się intensywny rozwój przemysłu wapienniczego w Wojcieszowie. Powstaje kilka dużych zakładów wapienniczych, które rozwijają nie tylko budownictwo przemysłowe, ale wpływają istotnie na rozwój Wojcieszowa. Powstaje linia kolejowa, zasilanie w energię elektryczną, zakłady wapiennicze budują budynki mieszkalne, szpital, przedszkole i inne obiekty publiczne. Do Wojcieszowa napływają nowi mieszkańcy (m. in. z Opolszczyzny i z Poznańskiego); pod koniec XIX w. w ciągu jednego 20-letniego okresu liczba mieszkańców uległa podwojeniu. W okresie, który nastąpił po drugiej wojnie światowej Wojcieszów był również ważnym ośrodkiem przemysłu wapienniczego. Dlatego na tzw. zasiedlanie ziem odzyskanych nałożyła się migracja wynikająca z poszukiwania dobrej pracy w przemyśle wapienniczym. W jej wyniku do Wojcieszowa napływają nowi mieszkańcy z innych ośrodków tego przemysłu, z terenów dzisiejszych województw: opolskiego, kujawsko-pomorskiego, pomorskiego i świętokrzyskiego, tworząc nową, wielokulturową społeczność. Największy rozkwit miasta przypada na lata 60. ubiegłego wieku. W rezultacie rozbudowy zakładów prowadzących eksploatację wapieni miasto stało się jednym z największych ośrodków przemysłu wapienniczego w Polsce i jednym z większych w Europie. Wraz z rozwojem przemysłu wapienniczego następował rozkwit Wojcieszowa: powstawały nowe budynki mieszkalne, potrzebne dla nowych pracowników, otwarto kino, basen, rozwijał się klub sportowy, powstały zakłady pracy z innych branż gospodarki (rosnąca ilość mężczyzn przyciąganych do pracy przy wydobywaniu i przerobieniu wapieni, związana była z rosnącą ilością kobiet, dla których należało stworzyć miejsca pracy w "łżejszych" przemysłach). Stały rozwój przemysłu, a w konsekwencji również miasta (liczba zatrudnionych w zakładach wapienniczych kształtowała się w latach 70. ubiegłego wieku na poziomie 1500 - 2000 osób, przy liczbie 4907 mieszkańców Wojcieszowa w roku 1970) przyczynił się do nadania tej miejscowości w roku 1973 praw miejskich.

Z biegiem lat kończono jednak eksploatację kolejnych kamieniołomów, zmniejszano, a w dalszej kolejności restrukturyzowano produkcję (wśród przyczyn na pewno należy wymienić wyczerpywanie się zasobów złóż oraz zmiany ekonomiczno-polityczne w kraju): bezpośrednio po wojnie w zakładach Wojcieszowa było 26 pieców wapienniczych, a dzisiaj pracuje tylko jedna taka jednostka. W związku z tym bardzo mocno zmalała liczba zatrudnionych, która obecnie kształtuje się na poziomie niespełna 70. pracowników. Te zmiany odbiły się mocno na kondycji mieszkańców i całego miasta. Wzrosło bezrobocie i związane z nim ubóstwo mieszkańców, degradacji uległa infrastruktura miasta: zamknięto połączenia kolejowe,

zamknięto kino i miejski ośrodek kultury, niszczonej drogi, zniknęły niektóre zakłady pracy. Zmiany, które zachodzą synchronicznie do malejącej aktywności przemysłu wapienniczego, wymagają dzisiaj od władz miasta ustanowienia nowej strategii jego rozwoju, opartej na innych gałęziach gospodarki, wśród których wspieranie rozwoju turystyki może stanowić istotny składnik. I w tym, ważnym dla rozwoju Wojcieszowa momencie, bogactwo tego miejsca, związane z eksploatacją skał wapiennych, może stanowić istotny czynnik tego procesu. Obiekty przyrody nieożywionej (jaskinie) odsłonięte przy prowadzeniu prac wydobywczych, nieczynne kamieniołomy z ich bogactwem przyrodniczym i walorami widokowymi, a przede wszystkim historia przemysłu wapienniczego, której można nadać odpowiednią formę i oprawę, mogą stanowić elementy ekspozycji przyrodniczo-poznawczych, podnoszących (czy wręcz kreujących) turystyczną atrakcyjność Wojcieszowa (Brol, 2004; Burkert, 1988; Płonka, 2007; Słowińska, 2006; Staffa i in., 2000; wywiady autora; Zyzańska, 2005).

Przykładem godnym naśladowania jest podberlińska miejscowość Rüdersdorf, obchodząca w tym roku 775 rocznicę istnienia, a w której "tradycja przemysłu wapienniczego jest niemal tak samo długa jak samej miejscowości, a przemysł ten, tak jak w okresie jej powstania, odgrywa obecnie znaczącą rolę w kształtowaniu lokalnego image" (Rüdersdorf 2010). Relikty przemysłu wapienniczego i jego historię wykorzystano do utworzenia „Museumpark Baustoffindustrie”, ukazujące wielowiekową historię przemysłu wapienniczego w tym regionie, opisaną poza tym w monografii o znaczącym tytule "Rüdersdorf - wapienna stolica na skraju Berlina"(Köhler, 1994, 2002).

Z eksploatacją skał wapiennych wiążą się również wydarzenia o bolesnym i tragicznym wymiarze. Kamieniołom wapienia był niejednokrotnie miejscem wykorzystywanym do działań o charakterze represyjnym i wyzysku. Do takich miejsc należą między innymi krakowski kamieniołom Liban, w którym w czasie drugiej wojny światowej istniał obóz karny i pracowali i ginęli w nim więźniowie pobliskiego obozu pracy (Ostręga, 2002) oraz kamieniołom w Piechcinie, którym był miejscem przesładowania więźniów politycznych w okresie stalinowskim (Paczoska, 2005). Miejsca takie zasługują na szczególną pamięć i ochronę, a nie zawsze zapisane są na kartach opracowań historycznych, jedynie w ludzkich, ginących z czasem wspomnieniach.

PODSUMOWANIE

Eksploatacja i wykorzystanie surowców wapiennych są związane z działalnością człowieka od najdawniejszych czasów. W związku z nią powstały w krajobrazie kulturowym zapisy niematerialne takie jak nazwy, symbole, zwyczaje i historia miejsc. Treść i znaczenie tych niematerialnych elementów krajobrazu kulturowego wymaga uwagi i traktowania z analitycznego podejścia, ponieważ stanowią wartościowe uzupełnienie świadectw materialnych. Niejednokrotnie są one jedyną pamiątką ważnych wydarzeń i zjawisk społeczno-gospodarczych danego miejsca, czy wręcz jego bogactwem.

LITERATURA

- Brol M., 2004: Plan Rozwoju Lokalnego Miasta Wojcieszów, Wojcieszów.
- Burkert K.-H., 1988: Kauffung an der Katzbach, Kreis Goldberg in Schlesien, Gollammer-Verlag, Scheinfeld.
- Dąbrowska-Budziło K., 2001: Wartości niematerialne krajobrazu kulturowego. [w:] Krajobraz kulturowy-idea, problemy, wyzwania, Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec, s. 24-30.
- Ellwart J., 2009: Kociewie i Bory Tucholskie, Wydawnictwo Region, Gdynia.
- Gapiński K., 2002: Wapienno znika z powierzchni ziemi. [w:] Tygodnik Barciński "Pałuki", nr 76 (50/2002), wersja internetowa (10.04.2006 r.).
- Gemrich J., Lachovský J., Táborský T., 1998: Ochrana životního prostředí a využití vápenců, Ministerstvo životního prostředí ČR, Praha.
- Hibszar B., Hibszar A., 2002: Wapienniki jako element krajobrazu kulturowego Mikołowa. [w:] Jankowski A.T., Myga-Piątek U., Jankowski G. (red.): Problemy ochrony i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska, WNoZ UŚ, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, s. 83-86.
- Jentzsch A., 1877: Juraformation. [w:] Schriften der Ph.-Oe. Gesellschaft zu Koenigsberg, 17, s. 162-165.
- Kasig W., Weiskorn B., 1992: Zur Geschichte der deutschen Kalkindustrie und ihrer Organisationen, Beton-Verlag, Düsseldorf.
- Kasprzyk P., 2007: Zarys możliwości wykorzystania reliktyw przemysłu wapienniczego w kształtowaniu krajobrazu przyrodniczego i kulturowego. [w:] Myga-Piątek U. (red.): Krajobrazy przemysłowe i poeksploatacyjne, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 6, Sosnowiec, s. 79-87.
- Köhler E., 1994: Rüdersdorf. Die Kalkhauptstadt am Rande Berlins, Stapp Verlag, Berlin.
- Köhler E., 2002: Zur Geschichte der Kalkerzeugung in Rüdersdorf. [w:] ZKG International, No. 5, s. 33-43.
- Kopertowska D., 1994: Nazwy miejscowe województwa radomskiego, Wydawnictwo Prywatnego Liceum Zarządzania i Administracji, Kielce.
- Kosik E., Malczak A., 1998: W Białym Zagłębiu, [b. w.], Kielce.
- Lhoist Polska, 2010: ZW Wojcieszów, <http://www.lhoist.pl/frames/Frame-ZW-Wojcieszow/Frame-ZW-Wojcieszow.htm> (26.09.2010 r.).
- Mannion A. M., 2001: Zmiany środowiska Ziemi. Historia środowiska przyrodniczego i kulturowego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Nita J., Myga-Piątek U., 2006: O potrzebie ochrony wyrobisk górniczych dla podniesienia walorów krajobrazowych i celów dydaktycznych obszarów eksploatacji surowców skalnych na przykładzie regionu kielecko-chęcińskiego, Technika Poszukiwań Geologicznych, Geotermia, Zrównoważony Rozwój, nr 1, s. 47-56.
- Ostrega A., 2002: Zagospodarowanie kamieniołomu Liban. [w:] Aura, nr 5, s. 19-22.
- Płonka P., 2007: Wojcieszów-kopalnia wyjątkowa. [w:] Surowce i Maszyny Budowlanych, nr 2, s. 19-21.

- Pyłka-Gutowska E., 2000: Ekologia z ochroną środowiska, Wydawnictwo "Oświata", Warszawa.
- Rogoszewski J., 2004: Cukrownia ruszyła. [w:] Nowiny, wydanie internetowe <http://www.gcnowiny.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20040929/DEBICAMIELEC/409280003> (23.10.2004 r.)
- Rüdersdorf, 2010: In diesem Jahr wird Rüdersdorf 775 Jahre alt, <http://www.ruedersdorf.de/texte/seite.php?id=34370> (26.09.2010 r.).
- Skrzypek J. M., Kosik E., 1976: Monografia Białego Zagłębia (I), Białe Zagłębie, nr 1, z dn. 05.01.1976 r.
- Słowińska A., 2006: Ekspozycja walorów i koncepcja aktywizacji turystycznej Wojcieszowa, praca magisterska, Akademia Rolnicza, Wrocław.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom VIII, Nakładem Władysława Walewskiego, Warszawa 1887, s. 68-69.
- Staffa M., Mazurski K. M., Pisarski G., Czerwiński J., 2000: Słownik Geografii Turystycznej Sudetów. Tom 6. Góry Kaczawskie, Wydawnictwo I-BIS S.C., Wrocław, s. 337-354.
- Wikipedia, 2010a: Gogolin, <http://de.wikipedia.org/wiki/Gogolin> (14.09.2010 r.).
- Wikipedia, 2010b: Kalkofen, <http://de.wikipedia.org/wiki/Kalkofen> (14.09.2010 r.)
- Wikipedia, 2010c: Lažánky u Veverské Bítýšky, http://de.wikipedia.org/wiki/Lažánky_u_Veverské_Bítýšky (14.09.2010 r.)
- Wikipedia, 2010d: Warburg, <http://de.wikipedia.org/wiki/Warburg> (14.09.2010 r.).
- Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce, Wydawnictwa Akcydensowe, Warszawa, 1980-1982.
- Wyrwicka K., 1987: Surowce wapienne. [w:] Osika R. (red.): Złoże surowców mineralnych, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa, s. 581-616,
- Zyzańska H., 2005: Projekt Parku oraz ścieżki geologiczno-dydaktycznej na górze Połom w Wojcieszowie (Góry Kaczawskie) oraz urządzenia tras do zwiedzania różnych atrakcji geologicznych i przyrodniczych okolic Wojcieszowa. Fragmenty konferencji w dn. 22.04.2005 r. u Burmistrza Wojcieszowa, wynotował J. Kurzaj, <http://www.tuba.az.pl/zyzanska.htm> (09.10.2005 r.).